

תוכן העניינים

א	מבוא	יונתן כהן
	הרצאות ותגובות מן הכנס לכבודו של פרופ' מיכאל רוזנק	
ז	מחויבות וחוסר ודאות: עיון פסיכולוגי	מרדכי ניסן
	תגובה למרדכי ניסן: מחויבות וחוסר ודאות (באנגלית)	זאב מנקוביץ'
לה	תאולוגיה של חינוך יהודי: כיוונים במשנתו של מיכאל רוזנק	יונתן כהן
מט	רוזנק מפגיש את הרמב"ם עם רמזי: תגובה ליונתן כהן	זאב הרוי
	הדרך אל הארמון הפוסט-מודרני: התגובה התאולוגית של מיכאל רוזנק למצב הפוסט-מודרני (באנגלית)	פיטר אוכס
נז	ערכי היהדות בכיתה: מפגש של שפות	אשר שקדי
	תגובה לאשר שקדי: ערכי היהדות בכיתה (באנגלית)	יוסף לוקינסקי
פא	על 'שפה' ו'ספרות': תגובה לאשר שקדי	מיכאל גיליס
	יהדות אורתודוקסית מודרנית היום: זרמים ומגמות באמריקה (באנגלית)	שמואל ס' היילמן
	אתגרים מוסריים ואינטלקטואליים בהוראת התנ"ך (באנגלית)	שלמה שימל
	הוראת השואה – בין היסטוריה לבין זיכרון: סקירה, ניתוח וביקורת (באנגלית)	דליה עופר
	מאמרים מאת מיכאל רוזנק	
פז	דת, דתיות והוראה: שתי תפיסות אב	
קט	איך לחנך להזדהות יהודית: קווי הדרכה תאורטיים היהודי המחונך: שלושה דגמים מודרניים (באנגלית)	

מבוא

יונתן כהן

אנו שמחים להגיש לקוראינו את הכרך העשירי בסדרה 'עיונים בחינוך היהודי'. הסדרה מבטאת את מחויבותה של האוניברסיטה העברית בכלל ושל מרכז מלטון לחינוך יהודי בפרט למחקר ולעיון אקדמי בסוגיות הנוגעות לחינוך היהודי בזמננו. אסופת המאמרים המכונסת בכרך זה היא סיכום הכינוס האקדמי שנערך לכבודו של פרופ' מיכאל רוזנק לרגל פרישתו לגמלאות לאחר שלושים ושלוש שנות הוראה ומחקר במרכז מלטון. הכינוס התקיים בחודש יוני 2000, והשתתפו בו עמיתים מן הארץ ומן העולם וכן תלמידיו ומוקיריו הרבים של 'מייק', כפי שהוא מכונה כמעט בפי כול. ההרצאות והתגובות שהושמעו בכינוס משקפות נושאים שרוזנק מתעניין בהם במיוחד ואשר הוא תרם להם תרומה הגותית ומחקרית משמעותית. בעריכת הכרך התאמצנו לשמור על האופי ה'מדובר' של דברי המרצים ועל האופי הדיאלוגי של דברי המגיבים. כותרת הכינוס, שהיא גם כותרתו של הכרך המובא כאן, היא 'מיהו היהודי המחונך? כיוונים בפילוסופיה של החינוך היהודי', שכן כל הכתבים המכונסים באסופה נוגעים, בין במישורין בין בעקיפין, בסוגיה של הצמחת היהודי המחונך בזיקה להשקפות ולנקודות מבט רבות ומגוונות.

הנושא הראשון שפתח את הכינוס היה 'מחויבות ופתיחות'. הכוונה ליחסי הגומלין בין הנאמנות למסורת פרטיקולרית לבין הפתיחות להשקפות ולתרבויות אחרות. כיוון אינטלקטואלי ואישיותי זה הוא הכיוון שרוזנק מבקש לטפח גם במחקריו וגם בהליכותיו. פרופ' מרדכי ניסן ניגש לנושא מורכב זה מזווית הראייה של הדיסציפלינה הפסיכולוגית. השאלה שהוא מציב לעצמו היא 'האם תיתכן מחויבות פתוחה, כזו שאינה סוגרת את האדם בפני מרחב האמונות, הערכים ואורחות החיים הזרים למחויבותו ואף סותרים אותה?' ניסן טוען ש'בבסיס המחויבות נמצא גרעין של חוסר ודאות שחש הפרט אשר לאמונה, לערך, להתנהגות או לאורח החיים שהתחייב להם' ושהמחויבות הנתפסת באופן כזה 'פותחת פתח להכרה של הפרט בלגיטימיות של מחויבויות שונות משלו'. בתגובתו מתייחס ד"ר זאב מנקוביץ למשמעויות החברתיות של התובנות הפסיכולוגיות שניסן מציע. לדעתו על מחווה של מחויבות לכלול מסירות ליעדים חברתיים ראויים ולא רק להעדפות אסתטיות אישיות. הוא מוסיף שעלינו להיות ערים לכך שהמחויבות הפתוחה, כפי שמפרש אותה ניסן, יכולה לפגוע בעמידותה

וברציפותה של המחויבות. בהערותיו מפגיש מנקוביץ בין דבריו של ניסן לבין תוכנות הנלמדות ממשנותיהם של הוגים חברתיים כגון ישעיהו ברלין, מיכאל ולצר (Walzer) ופיטר ברגר.

הנושא השני, שגם הוא מסימני ההיכר של הגותו ומחקרו של רוזנק ואשר לו יוחד המושב השני בכינוס, הוא התאולוגיה של החינוך היהודי. כבר בעבודת הדוקטור שלו הבחין רוזנק, בעקבות אמיל פקנהיים, בין שלוש תופעות: הראשונה, חיי האמונה עצמם; השנייה, הפילוסופיה, דהיינו בקשת האמת בלי להתחייב מראש לאמונה או לקהילת מאמינים; השלישית, התאולוגיה שיש לה אחריות גם כלפי האמונה וגם כלפי האמתות שהתבהרו מחוץ לתחום האמונה. אחד מן הקווים הייחודיים בעבודתו של רוזנק הוא הניסיון לאפיין את הזיקה בין עקרונות תאולוגיים, כפי שהם באים לידי ביטוי אצל הוגים המייצגים זרמים למיניהם במחשבה היהודית, לבין הפילוסופיה והתאוריה של החינוך היהודי.

ד"ר יונתן כהן מנסה בהרצאתו לסכם את הצירים שעליהם נסבה ההגות התאולוגית-חינוכית של רוזנק. הוא מבקש להבחין בין הציר הפורמלי (או הצורני) לבין הציר התוכני. כהן טוען שמבחינה צורנית רוזנק פוסע בעקבות הרמב"ם בכל הקשור לרכיבים השיטתיים שאמורים לפרנס פילוסופיה נורמטיבית ראויה לשמה של חינוך. בייחוד מודגשת ההבחנה בין הפילוסופיה של החינוך, המתווה תכליות אידאליות, לבין התאוריה החינוכית, המתארת את האדם המצוי ואת הדרך שבה הוא מתחנך.

מבחינה תוכנית נראה לכהן שההוגים שהשפיעו על רוזנק יותר מכול הם מרטין בובר, אמיל פקנהיים ויוסף דב סולובייצ'יק. כהן סבור שמהם קיבל רוזנק הן את האוריינטציה הקיומית לגבולות הסיטואציה האנושית הן את הגישה למסורת, המכונה בפיו של רוזנק 'תרגום חלקי'. לדעת כהן מחויבותו התוכנית של רוזנק לזווית הראייה של בובר היא כל כך חזקה שהוא אף עורך לעתים מעין בוברייזציה לדברי הרמב"ם. פרופ' זאב הרוי מגיב לדברי כהן וחולק עליו. הוא אף מוצא קרבה גדולה יותר מהמצופה בין תאולוגיות המפגש של בובר לבין תורת ההכרה של הרמב"ם. פרופ' פיטר אוכס, במאמר תגובה מקיף, מבקש למקם את משנתו של רוזנק לא רק בהקשר של הפילוסופיה של החינוך היהודי, אלא גם בהקשר של מגמות בפילוסופיה הכללית והיהודית במאות התשע עשרה והעשרים. לדעתו האידאל של יראת שמים וכן הפעילות המדרשית, כפי שמתרגם אותן רוזנק, יש בהן לתקן היבטים מסוימים של השיח הפילוסופי-המוסרי המודרני, בייחוד את הרגלו של האחרון ליצור דואליזם בין מחוות האמונה לבין המחויבות לתבונה ואת נטייתו לשכלתנות, לאינדיווידואליזם ולחילוניות דוגמתית.

בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים הנחה רוזנק צוות של כותבים בפרויקט קוריקולרי מקיף להוראת ערכי היהדות בבתי הספר שאינם מחויבים א-פריורי למסורת היהודית. אחד החוקרים והמחנכים שהיה מעורב בפרויקט כמעט לכל אורכו הוא ד"ר אשר שקדי. בהרצאה המרכזית השלישית בכינוס ביקש שקדי להשקיף על המושגים שטבע רוזנק: 'שפה' (אבני הבניין הנתונות של

התרבות) ו'ספרות' (היצירה התרבותית הנעשית אגב השימוש ב'שפה') מנקודת הראות של המורים המלמדים את החומרים שהופקו בפרויקט. שקדי מציע הבנה חדשה של המושגים 'שפה' ו'ספרות' לאור התפיסות התרבותיות והפדגוגיות של המורים ולאור דרכי ההוראה שלהם בפועל. לטענתו קיים לעתים פער בין תרגום היהדות לספרות קוריקולרית בידי הוגים ומחנכים מן האקדמיה לבין הספרות היצירתית של המורים, דהיינו מעשה ההוראה.

בדברי תגובה להרצאתו של שקדי מעצים פרופ' יוסף לוקינסקי את קריאתו של עמיתו-תלמידו להתחשבות ב'שפה הפנימית' וב'שפה הסודית' של המורים בעת שהם נחשפים לרעיונות קוריקולריים חדשים. לוקינסקי סבור כי במקרה של התכנית לערכי היהדות על המורים להיות מודעים לאופי הדיאלוגי של הפדגוגיה המובנית לתוך התכנית, ולא זו בלבד אלא שעל מתכנני התכנית להתייחס אל המורים עצמם כאורח דיאלוגי כבואם להפגיש אותם עם רכיבי התכנית.

ד"ר מיכאל גיליס הגיב גם הוא להרצאתו של שקדי. הוא מציע להבחין בין המושגים 'שפה' ו'ספרות' כפי שהם מופיעים בכתביהם של מייקל אוקשוט וריצ'רד פיטרס לבין הפירוש של מושגים אלה כפי שהוא משתקף בכתבי רוזנק ושקדי. הוא משווה את המושגים 'שפה' ו'ספרות' למושגים אחרים כגון 'שיח' ו'קנון' וכן למושג שטבע הנס-גאורג גדמר 'מיזוג אופקים'.

עוד נושא המעסיק את רוזנק בכתביו ובמעורבותו הציבורית הוא הזרם הקהילתי הידוע בכינויו 'האורתודוקסייה המודרנית'. רוזנק מתעניין בהבנתם העצמית של חברי הזרם הזה ובהתנהלותם החברתית. כדי לקבל דיווח מהימן על התמורות המתרחשות במגזר זה הוזמן האתנוגרף פרופ' סמואל היילמן להרצות על המגמות באורתודוקסייה המודרנית בארצות הברית. בהרצאתו עוסק היילמן במקומם של החינוך הפורמלי והלימוד העצמי במגזר זה, בזיקתו למודרנה ולישראל, וכן בהגדרה העצמית של הקבוצות המרכיבות את האורתודוקסייה בארצות הברית.

שתיים מתכונותיו הבולטות של רוזנק הן היושר והישרה. אין הוא בורח מבעיות עיוניות ואתיות המלוות את המפגש בין היהדות לבין תחומי דעת ותחומי פעילות אחרים. פרופ' שלמה שימל – ברוחו של רוזנק – מתייחס בהרצאתו לכמה בעיות מוסריות ואינטלקטואליות שיכולות להיווצר בהוראת התנ"ך בכתבי ספר תיכוניים אצל מחנכים אורתודוקסיים ושאינם אורתודוקסיים כאחד. מן הבעיות המוסריות הנדונות במאמר נמצא את היחס לנכרים ואת המושג 'עם נכח'; מן הבעיות האינטלקטואליות נמצא את תקפותה של האמונה בתורה מן השמים לנוכח המחקר המקראי המודרני.

אנו שמחים שפרופ' דליה עופר, עמיתתו של רוזנק זה שנים רבות ומומחית לחקר השואה ולהוראת השואה, ניאיתה גם היא לתרום מאמר לכרך זה. רוזנק עצמו נדרש בכתביו לבעיות התאולוגיות שהתעוררו בעקבות השואה. עופר סוקרת במאמרה שורה של מפעלי עדות, הנצחה ותכנון לימודים בחינוך הפורמלי והבלתי פורמלי ועומדת על המתח בין המטרות המוסריות-החברתיות בהוראת השואה, כגון טיפוח אמפתיה, הבנת 'האחר', העצמת ערכים דמוקרטיים וכולי, לבין

המטרות האינטלקטואליות, למשל חקר האמת, הימנעות מסטראוטיפים והשאפה לאובייקטיביות. בסוף דבריה עופר טוענת שגישה דיסציפלינרית הנשענת על הקננים של המחקר ההיסטורי יכולה לסייע במיתון מגמות מסוימות בהוראת השואה המגזימות באקטואליזציה.

בחלק האחרון של כרך זה אנו גאים להגיש לקוראינו לעיון מחודש שלושה מאמרים מתוך מכלול כתביו של פרופ' רוזנק. המאמרים נמסרו לתרגום כדי לחשוף אותם למעגל רחב של קוראים. המאמרים, שהופיעו במקורם באנגלית ('Education For Jewish Identification'; 'Explicit and Implicit Religious Life and Teaching') מופיעים כאן בעברית. המאמר 'היהודי המחונן: שלושה דגמים מודרניים', שהופיע במקורו בעברית, מופיע כאן באנגלית. את 'איך לחנך להזדהות יהודית' כתב רוזנק בשנת 1978. המאמר תורגם לעברית כעבור שנה לביטאון 'כיוונים' של ההסתדרות הציונית, ואנו נסמכים על תרגום זה בשינויים קלים. במאמר זה ביקש רוזנק לראשונה להתוות קווים מנחים מנומקים לתכנית לימודים לבתי ספר משלימים ויומיים שאינם מיוסדים על מחויבות א-פריופית למסורת ההלכתית. הוא הבחין כבר אז בין ההזדהות היהודית כנובעת הן ממערכת עובדות שאינן בנות שינוי הן ממערכת בחירות בין חלופות יהודיות הנתונה בידי הפרט. בצד ההצבעה על קריטריונים לבחירה מושכלת הבחין רוזנק בין סוגי 'עובדות' יהודיות: מושגיות, היסטוריות-תרבותיות וסוציולוגיות.

המאמר 'דת, דתיות והוראה' נכתב בשנות השמונים, והוא תרגומו של הפרק השישי בספרו של רוזנק *Commandments and Concerns* (1987). זהו מאמר מרכזי, ובו רוזנק נזקק למונח שטבע ג'יימס פאולר 'סיפורים מנחים' כדי לתאר את הנרטיבים שבמסגרתם חיים אנשים דתיים את סיפורי חייהם האישיים. בחיבור זה רוזנק עושה את ההבחנה המפורסמת בין 'הדת המפורשת' (המציבה נורמות עיוניות או מעשיות המוטלות על מי שמוכר כחבר בקהילה) לבין 'הדת המשתמעת' (המכוונת לחיפוש משמעות, מימוש עצמי ואותנטיות אישית). באורח יצירתי ומאלף רוזנק מביא דוגמאות לסיפורים מנחים הלקוחים ממקורות חז"ל, מההגות היהודית המודרנית ומהספרות העברית בת זמננו כדי להדגים את שני טיפוסיה. הוא אף מצביע על המעלות החינוכיות ועל הקשיים החינוכיים הכרוכים בהנחלת כל טיפוס וקורא לזיקת גומלין דיאלקטית ביניהם.

המאמר 'היהודי המחונן: שלושה דגמים מודרניים' נכתב בשנות התשעים והופיע לראשונה בקובץ 'עיצוב ושיקום' שערך צבי לם לזכרם של עקיבא ארנסט סימון וקרל פרנקשטיין (1996). במאמר זה נזקק רוזנק להבחנה שעשה התאולוג הנוצרי הידוע פאול טיליך. טיליך הבחין בין שלושה סוגי חינוך: חינוך כהכנסה לפרקטיקות ולרציונל של תרבות (induction), חינוך הומניסטי אוניברסלי וחינוך טכני-פונקציונלי. בעזרת הקטגוריות הללו רוזנק עורך השוואה בין תפיסותיהם של שמשון רפאל הירש, עקיבא ארנסט סימון ומרדכי קפלן בדבר היהודי האידאלי ודרך חינוכו. השקפותיהם הפילוסופיות-חינוכיות של ההוגים הללו מתאפיינות בשיטותיהם בתיאור המשקל היחסי של שלוש מגמות החינוך.

כאמור, הכינוס נשא אופי מחקרי וקולגיאלי-אישי כאחד. בכרך שלפנינו ביקשנו לשמור ככל האפשר על האווירה הדיאלוגית ששררה בו. בכל זאת הכרך מחולק למדור עברי ולמדור אנגלי, לא כפי שאירעו הדברים בפועל בעת הכינוס. כדי לשמור על המסגרת המקורית אנו מצרפים לאחר שלושת המאמרים הראשונים, שנישאו במקור בשפה העברית, הפניות לתגובות אליהן בשפה האנגלית. במקום התקצירים המקובלים בקבצים מסוג זה החלטנו להביא מבוא מורחב המופיע גם באנגלית וגם בעברית. המבוא בנוי על פי רצף ההרצאות והתגובות בכינוס. אנו מקווים שאסופה זו תעשיר את הדיון האקדמי והחינוכי בשאלות שנדונו בכינוס ובכך תעמיק עוד יותר את השפעתו של פרופ' מיכאל רוזנק על תחום המחקר של החינוך היהודי.

המרכז לחינוך יהודי ע"ש מלטון
האוניבסיטה העברית בירושלים
אלול, תשס"ד

תודות

אנו מודים לגב' ענת ברנשטיין על עבודתה המעולה והמדוקדקת בעריכת הטקסטים בעברית, לגב' ויויאן בורשטיין, העורכת המנהלית של מרכז מלטון, ולהוצאת מאגנס.